

Subject Area
Social Policy

Year: 2022
Vol: 8 Issue: 98
PP: 1613-1625

Arrival
22 March 2022

Published
30 May 2022

Article ID Number
62133

Article Serial Number
06

Doi Number
<http://dx.doi.org/10.29228/ssj.62133>

How to Cite This Article
Hatipler, M. & Kazel, G.İ. (2022). "Frankfurt Okulu-Eleştirel Teori'nin Özgürleşme Düşüncesi Çerçevesinde Arap Baharı" International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:8, Issue:98; pp:1613-1625

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Frankfurt Okulu-Eleştirel Teori'nin Özgürleşme Düşüncesi Çerçevesinde Arap Baharı

The Arab Spring In Frankfurt School-Critical Theory Within The Framework Of Liberation Thought

Mustafa HATIPLER ¹ Gülden İrem KAZEL ²

¹ Doç.Dr., Trakya Üniversitesi, Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Pazarlama Ve Dış Ticaret Bölümü, Edirne, Türkiye

² Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, Türkiye

ÖZET

Eleştirel Teori olarak da adlandırılan Frankfurt Okulu, tüm pozitivist kuramları eleştirerek dönüştürmüş ve literatüre önemli katkılar sağlamıştır. Okulun literatüre kattığı kavramlardan biri de hem uluslararası ilişkiler hem de sosyoloji açısından değerlendirilebilecek olan özgürleşme kavramıdır.

Özgürleşme kavramı ile hem kapitalizm sonucunda toplumda meydana gelen yoksulluk, eşitsizlik ve demokrasi kavramlarına dikkat çeken hem de eleştirel açıdan bu sorunların nasıl çözüleceğine dair öneriler sunan Okul, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan güvenlik algısında da etkili olmuş ve 1990'lı yıllarda güvenliğin daha çok birey üzerine odaklanması gerekliliğinin düşünülmesine zemin hazırlamıştır. 2011 yılında Arap dünyasında meydana gelen ve binlerce kişinin sokağa dökülmesine sebep olan Arap Baharı, Frankfurt Okulu'nun özgürleşme kavramı ile ne anlatmak istediğinin en çarpıcı örneklerinden biri olma niteliğini taşımaktadır.

Kapitalizmin neo-liberal politikalarının etkisiyle, gelir eşitsizliği dahil olmak üzere pek çok insani haklardan mahrum bırakılan Arap halkları sonuç olarak özgürleşme istekleri sebebiyle tüm Arap dünyası ve sonrasında küresel düzeye yayılan bir hareketin öncüsü olmuşlardır.

Bu çalışmada, Arap Baharı, uluslararası sistemde güvenliğin nasıl dönüşüme uğradığı ve özgürleşmenin güvenlik algısı içerisinde nerede konumlandığı bakışıyla incelenmiştir. Bütün bunlarla beraber Arap Baharı'nın çıkış sebeplerini üzerinde durulmuş ve özellikle bunlar arasında uluslararası sermayenin etkin rolünün ehemmiyeti gözden uzak tutulmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Politika, Arap Baharı, Frankfurt Okulu, Eleştirel Teori.

ABSTRACT

Frankfurt School, also called Critical Theory, criticized and transformed all positivist theories and made important contributions to the literature. One of the concepts that the school adds to the literature is the concept of emancipation, which can be evaluated both in terms of international relations and sociology.

With the idea of emancipation, the school, which draws attention to the notions of poverty, inequality and democracy in the society as a result of capitalism, as well as critically offer suggestions how to solve these problems, was also effective in the perception of security that emerged after the Cold War and in the 1990s, it prepared the ground for the necessity of focusing security was more effective on individuals. The Arab Spring, which took place in the Arab world in 2011 and caused thousands of people to fall into the streets, is one of the most striking examples of what the Frankfurt School wants to tell with the concept of emancipation.

Under the influence of capitalism's neo-liberal policies, Arab peoples, deprived of many human rights, including income inequality, have been the forerunners of a movement that spread across the Arab world and subsequently to the global level, because of their desire for emancipation.

In this study, the Arab Spring has been examined from the perspective of how security has transformed in the international system and where emancipation is positioned within the perception of security. However, the reasons for the emergence of the Arab Spring have been emphasized and ,especially among them, the importance of the effective role of international capital has not been neglected.

Key words: Social Policy, Arab Spring, Frankfurt School, Critical Theory.

1. GİRİŞ

Frankfurt Okulu, genellikle sosyoloji tabanlı bir düşünce geleneği olarak düşünülse de gerçekte uluslararası ilişkiler açısından önemli bir yere sahiptir. Okulun geliştirdiği en önemli kavram ve yaklaşımlardan biri özgürleşmedir. Genel bir ifade ile bireyin sıkıntı ve güçlüklerden kurtulması ve mutluluğunun artması şeklinde tanımlanabilecek olan "Özgürleşme" kavramı, tek başına bir kavram olmanın ötesinde, sosyal politika, demokrasi, insan hakları, gelir eşitsizliği, güvenlik ve adalet kavramlarıyla iç içedir.

Başlangıçta "Yasemin Devrimi" olarak da adlandırılmış olan Arap Baharı, Tunus'ta başlamış ve çok kısa sürede bölgeye yayılmıştır. Bunun altında yatan nedenleri tek bir başlık altında ele almak mümkün değildir. Sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerin her biri ayrı bir etkiye sahiptir ve bu nedenler aynı zamanda birbirlerinin tetikleyici nedeni konumundadır. Bu anlamda Arap Baharı'nı, Tunus Sidi Buzid'de yirmi altı yaşında seyyar satıcılık yapan ve güvenlik güçleri tarafından kendisine kötü muamele edilerek tezgâhına el konan, üniversite mezunu ve işsiz Muhammed Buazizi'nin bunu protesto etmek için 17 Aralık 2010'da kendisini yakmasından ibaret görmek doğru değildir. Bunun yanında Arap Baharı'nı uluslararası organizasyonlardan ayrı düşünmek de doğru değildir.

Arap baharı ile ilgili yaklaşımların en önemlisi uluslararası literatürde önemli, bir yeri ve değeri olan Eleştirel Teori'nin güvenlik anlayışı içinde yer alan özgürleşme düşüncesidir. Arap Baharı, esas itibarıyla, baskıcı rejimlerin altında yıllarca yaşayan insanların bir nevi özgürlük çağrısı olan bir ayaklanma olarak görülebilir. Bu anlamda Arap Baharı'nın Eleştirel Teori'nin özgürleşme kavramı doğrultusunda incelenmesi farklı bilimsel sonuçlar ortaya koymaktadır. Her ne kadar Arap Baharı'nın çıkış noktasındaki moral değerlerinin büyük bir kısmının zaman içinde yok olduğu bir gerçek ise de bu konunun Frankfurt Okulu bakışından ele alınmasında faydalar saklıdır.

Bu küçük çalışmada, Önce Frankfurt Okulu ve Okulun Eleştirel Teori anlayışı ele alınmış sonra Arap Baharı'nı hazırlayan nedenler yazılmıştır. Çalışmanın Sonuç kısmında, Arap Baharı'nın Eleştirel Teori'nin özgürleşme düşüncesi içinde bir analizi yapılmıştır.

2. FRANKFURT OKULU; ELEŞTİREL TEORİ VE ÖZGÜRLEŞME

Adını daha çok XX. yüzyılda duyuran ve kamuoyunda Eleştirel Teori olarak da bilinen Frankfurt Okulu'nun kökeni, Aydınlanma öncesi Klasik Yunan'ın özerklik ve demokrasi üzerine olan düşüncesine ve oradan da Kant, Hegel ve Marx'ın Aydınlanma dönemindeki yazılarına dayanmaktadır. Okulun kurucuları olarak ilk önce Marx Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Leo Lowenthal, Erich Fromm, Friedrich Pollock, Karl August Wittfogel, Franz Borkenau, Henryk Grossmann, Otto Kirchheimer, Franz Neuman ve son dönemde de Jürgen Habermas ve Axel Honneth'i saymak gerekir (Linklater, 2013: 218).

2.1. Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori'nin Tarihsel Gelişimi

XX. yüzyılın önde gelen düşünce geleneklerinden biri olan Frankfurt Okulu, 1923 yılında Frankfurt Üniversitesi'ndeki bir grup Alman entelektüel/akademisyen tarafından kurulmuştur. Bu okulun üyeleri, başta felsefe, sosyoloji, psikanaliz olmak üzere tarih, sanat ve estetik gibi farklı disiplin alanlarında çalışmalar yapmış kişilerdir. Başlangıçta Toplumsal Araştırma Enstitüsü olarak kurulan okul, zamanla Amerika'ya taşınmış, akademik ve bilimsel çalışmalarına orada devam etmiştir. Frankfurt Okulu, Marksist gelenekten gelen bir düşünce ve çalışma grubu olarak, kültür ve tarih felsefesi alanlarında oldukça önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Frankfurt Okulu, önceleri bir düşünce akımı olarak ortaya çıksa da okul sonra da ampirik düzeydeki çalışmalarıyla da bilim dünyasına son derecede önemli katkılar sunmuştur (Duman, 2014:150).

Eleştirel Teori'yi öne çıkartmış bir düşünce hareketi olan Frankfurt Okulu; Alman idealizminden beslenmiş, Marksizmle hayat bulmuş, faşizmin en güçlü olduğu dönemde bir başkaldırı ve direniş söylemi olarak gelişmiştir. Entelektüel düzeyde son derece etkili olmuş bu söylem, hem modernitenin hakikatlerine hem de aydınlanmanın rasyonalitesine karşı meydan okumuş, en başta da pozitivistin netleştirici bilim anlayışına karşı çıkarak yeni bir teori kurma girişiminde bulunmuştur (Bottomore,1994:7-10). Okulun Alman idealizminden beslenmesinin sebebi ise, Okul üyelerinin çoğunluğunun Yahudi kökenli olmasından ileri gelmektedir. Okulun ilk düşünürleri olan ve içinde Horkheimer, Pollock ve Adorno'nun olduğu bu üyeler, II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da baskı ve ayrımcılığa uğramışlar ve bunun sonucunda ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ne göç etmek durumunda bırakılmışlardır. Okulun bahsi geçen üyelerinin ABD'de yapmış oldukları çalışmalarında ürettikleri düşünceler ise, Frankfurt Okulu'nun entelektüel temelini oluşturmuş ve onun Batı Marksizmi olarak tanınmasına sebep olmuştur (Birdişi, 2012: 231). Okulun üyeleri Marksizm'i: "İnsanı maddi çıkarların egemenliğinden, kendi kurduğu düzenin ve eylemlerinin kısıtlayıcılığından kurtarmak ve özgürlüğüne kavuşturmak" olarak tanımlamış ve Okulun kurulduğu ilk günden itibaren kapitalist sistemin birey üzerindeki baskılayıcı mekanizmalarına karşı çıkmıştır (Fromm, 1987: 17). Okul, toplumsal olaylara yaklaşırken Marksizmin ekonomi politikası kuramına karşı yönelttikleri eleştirel sebebiyle ise, Ortodoks Marksizmden ayrılmaktadır (Kızılcılık, 2008: 82). Okul düşünürlerinin bu eleştirisinin altında yatan sebep ise, düşünürlerin ekonomik ve sosyal yapı arasındaki ilişkinin geçmişe oranla daha fazla birbirlerini etkilediğini ortaya çıkarmalarıdır.

Eleştirel Teori kavramı ilk kez, 1937 yılında Frankfurt Okulu (Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü)' nun önde gelen temsilcilerinden biri olan Max Horkheimer tarafından onun "Geleneksel ve Eleştirel Teori (Traditional and Critical Theory)" isimli makalesinde kullanılmıştır (Horkheimer, 2012). Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Teori ile amacını; başta Aydınlanma olmak üzere sosyal bilimlerde pozitivist yaklaşımları eleştirel bir gözle değerlendirip onlara alternatif fikirler sunarak, sosyal ve politik çerçevede teoriyi yeniden oluşturmak ve kurgulamak olarak ifade etmek mümkündür.

Eleştirel Teori, geleneksel teorilerden olguları sosyal temellerinden ayırmayıp onları tarihi ve sosyal ürünler olarak kabul etmesiyle ayrılmaktadır. Buna göre, Eleştirel Teori için dünya, insan eyleminin bir ürünü ve parçası gibi olduğu için insan tarafından üretilmiş olan olgu ve koşullar da yine insan tarafından değiştirilebilir. Bunların değiştirilemez olduğu fikri Eleştirel Teori açısından kabul edilemez bir düşüncedir. Bu noktada Eleştirel Teori'nin

toplumu betimlemekten ziyade onu anlamayı, evirmeyi ve değiştirmeyi amaçladığı söylenebilir (Açıkmeşe, 2012: 109).

Frankfurt Okulu güvenlik alanında da çalışmalar gerçekleştirmiştir. 1940'lı yıllarda ivme kazanmış olan bu çalışmalar; genel olarak otorite ve önyargı gibi bireyin güvenliğini öne çıkaran sorunlar üzerinde olurken Okul'un teorisyenleri "saldırgan ulusçuluk" ile inançlar arasındaki bağı çözümlenme hususunda derin çabalar göstermişlerdir (Corradetti, 2013). Frankfurt Okulu, bireyin özgürlüğünü sınırlandıran, eşit olmayan ve toplumda hiyerarşiye sebep olan yapıların tümünü eleştirerek, uluslararası ilişkiler güvenliği alanına eleştirel teorisinin temel düşüncesi olacak "özgürleşme" (emancipation) kavramını kazandırmışlardır (Wyn Jones, 1999: 160).

2.2. Frankfurt Okulu Eleştirel Teori ve Özgürleşme

Günlük dilde özgürleşme, tutsaklıktan kurtulma, azad olma, kölelikten çıkma gibi birinin egemenliğinden kurtulmayı ifade eden bir kavramdır. Kelime, Latince kölelik veya himayeden kurtulmak anlamına gelen "emancipare" kelimesinden türemiştir (Booth, 2005: 216). Özgürleşme kavramı, literatür anlamı dışında, Frankfurt Okulu'nun (özellikle Jürgen Habermas) çalışmalarında ve tartışmalarında kullanılıp geliştirilmişlerdir. Günümüzde özgürleşme, ekonomik-sosyal haklar, siyasi haklar ve eşitlik kavramlarına gönderme yapmaktadır.

Frankfurt Okulu'nun düşünce geleneğinden yola çıkıldığında onun aslında özgürleşmeye yönelik toplumsal bir eleştiri olduğu ortaya çıkmaktadır. Frankfurt Okulu, özgürleşme kavramıyla güvenlik kavramını birlikte irdelemiştir. Bu nedenle özgürleşme kavramının anlaşılabilmesi için öncelikle Eleştirel Teori'nin güvenlik kavramının anlaşılması gerekmektedir.

2.2.1. Eleştirel Teori ve Güvenlik

Eleştirel Teori'nin uluslararası ilişkiler disiplininde ivme kazanması ise, 1980'li yıllarda meydana gelmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber dünyadaki güvenlik anlayışının da değişimi bu durumda etkili olmuştur. İki kutuplu dünya sisteminin sona ermesi ve ardından devlet dışı faktörlerinde güvenlik ekseninde büyük rol alması sebebiyle artık realizm gibi geleneksel devlet merkezli güvenlik anlayışı yerini bireyi merkeze alan bir güvenlik anlayışına bırakmıştır. Küreselleşme ve teknolojinin gelişimi gibi faktörlerin de bu zaman diliminde ortaya çıkması güvenlik kavramının daha boyutlu ele alınması gerektiği sorusunun sorulmasına neden olmuştur (Dedeoğlu, 2016: 78). Güvenliği bu durumda sadece devlet, anarşi, ulusal çıkar, ve ulusal güvenliği korumak olarak değil aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel yapıyı da içine alacak şekilde tanımlamanın doğru olacağı görüşü eleştirel güvenlik anlayışının hakim düşüncesini meydana getirmiştir (Birdişi, 2019: 99). Gelinek noktada, Frankfurt Okulu'nun güvenlik anlayışının pozitivizm sonrasında birçok düşünceyi ele alıp eleştirmesi sonucunda tarihsel sosyoloji, post-modernizm, feminizm ve yeşil teori gibi uluslararası ilişkiler teorilerinin de güvenlik anlayışlarını kapsadığını ifade etmek mümkündür (Yalvaç, 2014: 223).

Eleştirel Teori'nin güvenlik kavramı açısından karşı çıktığı görüş uluslararası ilişkilerin baskın görüşü olan Realizm'dir. Eleştirel görüş içerisinde yer alan kuramlar güvenliğin sabit, değiştirilemez ve keskin çizgilerle yapılmış tanımlarını reddederler. Onlara göre, realist kuramın aksine güvenlik üretilmiş değil, türetilmiş bir kavramdır. Bir başka deyişle söylemek gerekirse, eleştirel güvenlik teorisinin aradığı cevap; güvenliğin kimin ve ne için yapılacağına sorgulanması üzerinedir (Eroğlu Utku, 2017: 99-100). Çünkü Eleştirel teoriye göre, devletler birbirlerinden jeopolitik, sosyolojik, siyasi ve ekonomik olarak farklı oldukları ve güvensizliğe çözüm olmaktan çok güvensizliğin aslında temelini oluşturmaları sebebiyle bireyler üzerinde güvenlik sağlamaktan çok onlar için birer tehdit kaynağı da olabilmektedirler (Baylis, 2008: 80-81). Bu noktada klasik ekolde, ulusal güvenliğin, devletin ve ulusal çıkarların bireyin güvenliğinden daha çok önem arz etmesi güvenliğin tek-tipleştirilmesine sebep olmakta ve bireylerin güvenliği için bir tehdit oluşturmaktadır. Oysa eleştirel teorisyenlere göre güvenlik, devletin yaptıklarına, diğer devletlerle ilişkilerine ve beklentilerine bağlı olarak şekillenmeli ve sabit, değişmez kurallar içerisinde olmak yerine değişim ve dönüşüme açık olmalıdır. Devletin prestijinin ve bekasının bireylerin üstünde tutulduğu bir güvenlik anlayışında sadece askeri ve politik konuların öncelikli olması ve bunu sağlamak için baskı ve şiddet kullanma gücünün siyasi iktidarın elinde olması devletin bireyler için güvenlik üreten bir mekanizma olmasını imkânsız hale getirmektedir. Gelinek noktada, devlet güvenlik sağlamak konusunda araçsal bir görev üstlenmeli ve devletin asıl görevi bireylerin güvenliğini sağlamak olmalıdır (Bilgin, 2003: 203).

Linklater (2005:116)'a göre, devletler bireylerin güvenliğini sağlama hususunda yetersiz kalabilmekte ve hatta güvensizliğin oluşumunda en önemli aktör olabilmektedirler. Linklater bu düşüncesini üç alt başlık altında açıklamaktadır. Bunlardan birincisi, devlet içinde yaşamlarını sürdüren farklı etnik grupların (mülteci, azınlık ve Çingeneler vb.) hukuksal açıdan ekonomik ve siyasi haklardan büyük ölçüde mahrum bırakılması kısacası ötekileştirilmesi üzerindedir. Devlet bu etnik grupları hukukun üstünlüğü ilkesine dayanarak koruyamamakta ve onların güvenliği için bir tehdit unsuru olmaktadır. İkincisi ise, devletlerin uluslararası sistemde geliştirdikleri

politikalar ile ilgilidir. Linklater (2005: 116), ülkelerin kendi çıkarlarını korumak amacıyla devletlerarası yürüttükleri sert ve saldırgan dış politikalar sonucunda savaşların meydana gelmesiyle bireylerin güvenliğini tehdit ettiğini belirtmektedir. Üçüncüsü ise, güvenlik ikilemi üzerinedir. Devletler bir başka devlete karşı kendi güvenliklerini sağlamaya çalışırken diğer bir devletin vatandaşlarının güvenliği üzerinde tehdit oluşturabilmektedirler. Linklater'ın böylelikle realist akımın devletin güvenliği sağlamada yegâne aktör olduğu düşüncesini yapı sökümüne uğrattığını söylemek de mümkündür (Eroğlu Utku, 2017: 104).

Geleneksel güvenlik kuramlarına bakıldığında, onların devlet odaklı tehditlere karşı nasıl cevap verileceği sorusuna cevap aradıkları görülmektedir. Eleştirel güvenlik anlayışında ise, dünyada var olan tehditler veya riskler yelpazesi göz önüne alındığında, çevresel bozukluklar nükleer silahlar, terörizm, ekonomik istikrarsızlıklar, göç, toplumda gelir eşitsizliği, insan hakları, yoksulluk ve siyasi baskı gibi birey güvenliğinin öne çıktığı bazı tehditler diğerlerine göre öncelik kazanmaya başlar ve güvenlik sorularının odağı olurlar (Fierke, 2010: 6).

Günümüzde küresel sorunların başında gelen bu tehditler eleştirel teoriye göre dünyanın hakim ekonomik sistemi olan kapitalizmin ürünüdürler. Küresel rekabet ve gelişmeler hem ticari mal ve hizmetleri hem de ülke, bölge ve şehirleri etkilemiştir (Dalkıran, 2017: 162-178). Kâr ve kazancın maksimize edilmesi düşüncesine dayanan kapitalizm dünyada siyasi, ekonomik, sosyal ve çevresel tehditlerin temel sebebi olarak görülmektedir. Toplumların üreten bir toplumdaki tüketen bir toplum haline evrilmesi ile özellikle ekonomik, sosyal ve çevresel sorunların dönüşümü uluslararası ilişkiler perspektifinden bakıldığında önem arz etmekte ve eleştirel güvenlik kuramının önceliği olan birey güvenliğinin açıklanması konusunda etkili olmaktadır.

Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte, yeni uluslararası sistemde meydana gelen değişim, güvenliği tehdit eden unsurların da çeşitlenmesine yol açarken aynı zamanda güvenlik hususunun nasıl tanımlanması gerektiği tartışmalarını da beraberinde getirmiş ve güvenlik anlayışının dönüşmesine sebep olmuştur (Kavuncu,2014:714). Uluslararası ilişkiler disiplininde artık geleneksel görüşlerin bu yeni tehdit unsurları ile güvenliği yeterli derecede açıklayamadığına dair argümanlar, disiplinde eleştirel teori gibi farklı teorik bakış açılarının çıkmasına da zemin hazırlamıştır.

2.2.2. Eleştirel Teori ve Özgürleşme

Aydınlanma düşüncesi ile birlikte insanlar kendi kaderlerini tayin edebileceklerine ve akıl yolu ile çevrelerini değiştirip, toplumsal ilerlemenin yolunu açmanın mümkün olduğuna inanmışlardır. Fakat Eleştirel Teori, bu düşüncenin özgürleşme değil aslında bir hakimiyet ve kontrol aracına dönüştüğü fikrini savunur. Çünkü, bilimsel bilgi ve teknik uzmanlık insan hayatının gittikçe daha geniş bir alanda bir "araç-amaç" ussallığının hakim olmasına neden olmuştur. Gelişen noktada bilgi, insanlığın özgürleşmesi amacıyla değil, bunun tam aksine insana hakim olmak ve onu kontrol etmek amacıyla kullanılmaktadır (Yalvaç, 2014:224).

Özgür bir toplum için aydınlanmanın bilimsellik kisvesi altında ürettiği gerçeklere şüphe ile yaklaşan okulun teorisyenleri, bireyler için sahte ihtiyaçlar üreten sistem ile iktidarın baskılayıcı ve zorlayıcı tahakkümlerini gün yüzüne çıkartmışlardır (Duman, 2014: 150). Okul teorisyenlerinin bu noktadaki en büyük endişesi ise, sistem (geç kapitalist sistem) içinde özgürlüğü elinden alınmış ve bağımlı halde yaşamak zorunda bırakılan bireyin, hakim sistemin içinden nasıl kurtulacağı üzerine olmuştur. Onlara göre, çağdaş toplumlarda bireyler kendi benliklerine ve aynı zamanda toplumsal gerçekliklerine yabancılaşmışlardır. Bu yüzden, otoriter rejimlerin ve baskıcı yönetimlerin hakimiyetine giren birey, kendi özgürlüğünün dahi farkında olmadığı için özgürlüğünün başkaları tarafından kullanılmasına izin vermektedir. Oysa birey kendi kimliğine, özgürlüğüne ve inançlarına sahip çıkarak hareket etmeli, kendi iradesinin farkında olmalıdır (Duman, 2014: 151).

Frankfurt Okulu'nun özgürleşme düşüncesinin ekseninde kapitalizm ve modernizme karşı bir tepki olduğu görülmektedir. Araçsal Akılcılık¹ anlayışının modern toplumlarda baskın olması sonucunda bu görüşe göre, dünyada teknik ve teknolojik gelişmelere birincil derecede önem atfedilirken; özgürlük, demokrasi vb. kavramların önemi geride bırakılmıştır (Sönmezoğlu, 2000: 136). Marshall (1999: 180), bu durumu modern sanayi toplumunun tipik bir özelliği olduğunu ve tahakkümle doğrudan ilişkili olduğunu savunmaktadır. Burada ifade edilen Araçsal Akıl; kapitalizmin gelişmesi için araçsallaşan akıldır. Bunun karşısında ise, toplumun idealini, amacını hedef alan amaçsal akıl yer alır. Araçsal Akıl, aklın kapitalist gelişmelere araç olması şeklinde tanımlanır.

¹Kelime olarak önceden belirlenmiş olan amaç ve hedeflere en iyi, en çabuk, en doğru ve en emin bir biçimde nasıl ulaşılabileceğini düşünen ve hesaplayan akılcılık olarak tanımlansa da Frankfurt Okulu tarafından Aydınlanmaya ve modernliğe ilişkin eleştiri ve değerlendirmelerinin oluşturduğu bağlamda kullanılan bir kavramdır. Bu bağlamda Frankfurt Okulunun görüş ve düşüncesinde, akıl, insani faaliyetin yüksek amaçlarına değer biçilmesine karşı olan kavramdır (Cevizci, 1999: 70-71).

Frankfurt Okulu'nun özgürleşme düşüncesinden etkilenen bir diğer isim ise, Ken Booth'tur. Booth (1991: 319), güvenliği "tehdidin bulunmaması hali"nden ziyade "özgürleşme" olarak tanımlamaktadır. Booth (1991: 319)'a göre özgürleşme:

İnsanların onları özgürce yapmak istediklerinden kısıtlayan fiziksel ya da insani kısıtlamalardan kurtulmalarıdır. Savaş ya da savaş tehdidi, yoksulluk, eğitim eksikliği, siyasi baskı vb. durumlar bu kısıtlamaların içinde yer almaktadır. Güvenlik ve özgürleşme bir paranın iki yüzü gibidir. Özgürleşme, güç ve düzen demek değildir, gerçek güvenliği üretir. Teorik olarak özgürleşme güvenlidir.

Booth (1991: 319)'un güvenliğe olan bakış açısına bakıldığında da insanı merkeze alan bir görüşe sahip olduğu görülmektedir. Güvenliğin sağlanması için özgürleşme esastır. Bu yüzden bireyi sosyal, ekonomik, siyasi, fiziki ve dahası kültürel olarak kısıtlamalardan kurtarmak gerekmektedir. Birey için kalıcı olarak özgürleşmenin sağlanması ise, gelir eşitsizliğinden ötekileştirmeye, maddi kaygıların azaltılmasından siyasi baskıların ortadan kaldırılmasına kadar geniş bir yelpaze içerisinde yer alan sorunların çözümlenmesine bağlıdır.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin kapitalizm ve özgürleşme üzerinde odaklandığı diğer bir kavram ise, kültür üzerine olmuştur. Özellikle Adorno ve Horkheimer'in bu düşünceden hareketle ortaya attıkları "Kültür Endüstrisi" kavramı özgürleşme üzerinde düşünülmesi ve analiz edilmesi gereken önemli bir noktadır. Horkheimer ve Adorno, kültür endüstrisi kavramını, bir kültür kuramından ziyade, bir endüstri kuramı olarak ortaya koymuşlardır (Adorno ve Horkheimer, 1995: 78). Yaşadıkları dönemde hem Amerika hem de Avrupa'da ivme kazanan kapitalizm temelli popüler kültür ürünlerinin ve eğlence endüstrisinin insanların metalaşmasına sebep olduğu görüşünü savunmuşlardır. Onlara göre, mevcut sistem (kapitalizm), filmler, radyo, dergiler ve gazeteler gibi kitle iletişim araçları ile bireyleri yönlendiren bir yaşam biçimi sunarak onlara bir dünya görüşü benimsetecek ve sonucunda dünyada tek tipleşen ve birbiriyle neredeyse aynı özelliklere sahip olan toplumlar zinciri meydana getirecektir.

Adorno (2003: 78), popüler kültürün ya da kapitalizm tarafından üretilen eğlence kültürünün insanları benzer şekilde düşünmeye, benzer şekilde hareket etmeye ve benzer şeyleri dinlemeye ve giymeye sevk ederek benzerliklerle örtülü bir dünya meydana getirdiğini savunmaktadır. Buradaki önemli nokta, kültür endüstrisinin bireylerin üzerinde birbirlerine uyma zihniyeti geliştirdiği ve bireylerin sistem içerisinde tutsak hale getirilerek özgürlüklerinin kısıtlandığı düşüncesidir. Bireyler sisteme farkında olmadan, eleştirel düşünmekten mahrum bırakılarak bağlı kılınmıştır ve artık kültür insanlığa değil kapitalizme hizmet etmektedir (Adorno, 2003: 78).

Kültür endüstrisi kavramının özgürleşme üzerine olan düşüncesinde kitle iletişim araçlarının rolünün büyük olduğu görülmektedir. Medyanın kitleleri etkileme hususundaki rolü günümüzde de devam etmektedir. Uluslararası ilişkiler açısından bakıldığında da özellikle sosyal medyanın kitleler üzerindeki etkisi tartışılmayacak kadar büyüktür. İran Devrimi ve Yeşil Ayaklanma gibi kitlesel boyuttaki hareketlerde Frankfurt Okulu'nun bu eleştirisinin ne kadar anlamlı olduğunu söylemek de yerinde olacaktır.

3. ARAP BAHARI

2010 yılında başlayan ve Arap Devrimleri, Arap Uyanışları, Arap Kalkışmaları, Arap Baharı, Arap Ayaklanmaları, Arap İsyancıları, Arap Protestoları, Arap Halk Hareketleri, Sosyal Medya Devrimleri gibi isimlerle anılan Arap Baharı; başlangıçta "Yasemin Devrimi" olarak ifade edilmiştir. Hareketi, Arap Baharı ifadesinin yanı sıra "Twitter Devrimi", "Facebook Devrimi" ve "Wikileaks Devrimi" olarak da adlandırılanlar olmuştur (Tekek, 2013). Arap Baharı çıkış noktasındaki değer ve yargılarını çok kısa zamanda kaybetmiştir. Bu konuda Suriye İç Savaşı ve Mısır'da demokratik yapıya karşı vurulan darbe ve Sisi'nin antidemokratik yollardan iktidar olması başat örneklerdir (Dalay, 2015).

3.1. Arap Baharı'nın Ortaya Çıkışı

Arap Baharı (İng.: Arab Spring, Arapça: Al-Thawrāt al-‘Arabiyya), 2010 ve 2011 yıllarında Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinde bölgenin yerleşik otoriter rejimlerine meydan okumak amacıyla gerçekleştirilen demokrasi yanlısı protestolar ve ayaklanmalar dalgası olarak tanımlanmaktadır. Neredeyse tüm Arap coğrafyasına yayılan Arap Baharı'nın fitilini ateşleyen olay ise; 18 Aralık 2010 tarihinde üniversite mezunu Muhammed Buazzi isimli seyyar sebze satıcısı gencin, küçük Tunus şehri Sidi Bouzid'de seyyar arabasını zorla ele geçiren ve yiyeceklerini çöpe atan bir polis memuru ile kavga ettikten sonra kendisini belediye binasının önünde ateşe vermesiyle gerçekleşmiştir (Souza and Lipietz 2011: 620). Tunus ile başlayan ayaklanmalar, sonrasında Libya, Mısır, Bahreyn, Yemen, Irak, Ürdün, Fas, Sudan ve Kuveyt'e kadar yayılmıştır.

Arap Baharı anlık bir olaydan ibaret değildir. Bu ayaklanmaların meydana gelmesinin kökeni XIX. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Aslında, 2010 yılında gerçekleşen Arap Baharı, MENA'daki üç demokratikleşme dalgasının son parçasını oluşturmuştur. İlk demokratikleşme dalgası; Orta Doğu'daki Avrupa sömürgeciliğinin zirvesi olan XIX.

yüzyılın sonlarında Suriye, Lübnan ve Mısır'da Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan laik (seküler) aydınların ve politikacıların Arap dünyasının siyasetinde reform yapmaya ve (Müslüman) dini devletten ayırmaya çalışmasıyla meydana gelmiştir. İkinci demokratikleşme dalgası ise, II. Dünya Harbi'nin sona ermesi ve Ortadoğu'da Avrupa sömürgeciliğinin başlamasından sonra, seküler Müslüman Pan-Arabizm ve Arap Sosyalizmi öncülerinin Suriye, Irak, Cezayir, Mısır ve Tunus'taki Arap devleti ve toplumunda tepeden tırnağa kadar bir dönüşüm başlatmasıyla oluşmuştur. Üçüncü demokratikleşme dalgasının meydana gelmesini sağlayan faktörler ise, sosyolojik, ekonomik ve siyasi olmak üzere pek çok alana yayılmaktadır (Plakoudas, 2017: 2).

3.2. Arap Baharı'nın Nedenleri

Arap Baharı'nın meydana gelmesinde çeşitli etkenlerin varlığı tartışılmaz bir gerçektir. Bu etkenlerin açıklanması, Arap Baharı'nın iyi bir şekilde anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Binlerce insanı Arap coğrafyasında yer alan farklı ülkelerin sokaklarına döken bu ayaklanmaların sebeplerinin çeşitli açılardan aynı sorunlara dayandıkları da yine üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Genel olarak Arap Baharı'nın nedenlerini; demografik patlama ve işsizlik, politik baskı, ekonomik çıkmaz ve sosyal adaletsizlik, çevresel bozulma ve sosyal medya ve kitle iletişim araçları başlıkları altında ele almak mümkündür.

3.2.1. Demografik patlama ve işsizlik

Perthes (2011: 24)'e göre, Arap Baharı, öncelikle Arap dünyasında meydana gelen hızlı demografik gelişmelerden kaynaklanmıştır. 1970 ve 2010 yılı arasında, MENA'nın nüfusu neredeyse üç katına çıkmıştır (128 milyondan 359 milyon kişiye), bu sayının yaklaşık olarak yüzde 30'unu ise, yaşları 20 ile 35 arasında olan kişiler oluşturmuştur (United Nations Development Programme (UNDP), 2009: 22). Bununla birlikte, MENA ülkelerinin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)'nin büyüme oranı ve kişi başına düşen GSYİH'si, bu büyük nüfus artışı ile bir bütünlük sağlayamamıştır, çünkü kişi başına düşen gelir oranı yıllar boyunca sürmekte olan ekonomik durgunluktan sürekli olarak etkilenmiştir. Bunun yanı sıra, 2010 yılında farklı malların imalatındaki düşüş Fas, Mısır ve Tunus gibi MENA ülkelerinde ekonomik istikrarsızlığa sebep olarak işsizliği arttırmıştır (Tucker, 2012). MENA ülkelerindeki 2009 yılı işsizlik ve yoksulluk oranlarına bakıldığında, oranların Arap Baharı'nın başlamasından sadece iki yıl öncesinde de oldukça yüksek olduğu görülmektedir. 2009 yılı raporuna göre, işsizlik oranı bahsedilen yıl içerisinde yüzde 25'ten yüzde 41'e kadar çıkmış, Arap Baharı arifesinde ise, her dört Mısırlı ve Tunuslu gençten biri işsiz kalmıştır (Mirkin, 2013: 12-17). Dolayısıyla, MENA'da yaşayan genç nesil, yoksulluk ve işsizlik gibi pek çok çıkmaz içerisinde yaşamak zorunda kalmış ve zengin Avrupa Birliği (AB) ülkelerine göç etmek onların temel hedefleri haline gelmiştir.

Orta-doğu'da böylesine gelişmelerin meydana gelmesindeki başlıca sebeplerden birisi de iletişim teknolojileri ve sanayileşmenin ivme kazandığı artık dünyanın tek bir alan olarak görülüp küçülmeye başladığı bilgi ve enformasyon çağı olarak adlandırılan küreselleşmedir. Neo-liberal politikalar, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde orta sınıf yoksullarının daha da fazla büyümesine ve buna bağlı olarak da gelir eşitsizliğinin artmasına sebep olmuştur. Bu sınıf, 2011 yılında gerçekleşen Arap Baharı'nda anahtar rolü oynayan sınıf olarak görülmektedir. Bu paradoksal grup, üniversite diplomasına sahip olan, dünyayı tanıyan, yeni medya araçlarını kullanabilen ve orta sınıf bir hayat tarzı uman kişilerden oluşmaktadır. Bayat (2016:380)'a göre, bahsedilen sınıf, ekonomik yoksunluk ve marjinalleştirme tarafından, kenar mahallelerde ve gecekondu yerleşimlerinde büyük ölçüde istikrarsız ve düşük statülü işlerde (taksi şoförü, manav, sokak satıcı, kurye vb.) çalışarak hayatlarını kazanan bir sınıftan ibaret olmakta ve Arapların yaklaşık olarak yüzde 46'lık bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Düşük statüdeki işlerde çalışmaya itilen bu yoksul orta sınıfın, geleceklerini garanti altına almak ve baskıcı rejimlere karşı çıkmak adına Arap Baharı'nda etkili oldukları düşüncesi, ayaklanmaların hem aktivist profillerini hem de ülkelerin sosyal ve ekonomik durumlarını analiz edebilmek açısından önem arz etmektedir.

Arap Baharı'nın arkasındaki en önemli nedenlerden biri de genç kadınların işsizlik ve kamuda varlıklarını kabul ettirebilme sorunudur. Çünkü Arap ülkeleri dünya çapında kadın iş gücü katkısının ve kadın haklarının en düşük seviyede olduğu ülkelerin başında gelmektedir (Barany, 2011). Kadın iş gücü oranının kadınlar tarafından tatmin edici bir noktada olmaması, kadınların üniversiteye gitme gibi kamuda var olma haklarını elde etme istekleri ayaklanmalardaki kadın aktivist sayısının önemli ölçüde artmasında önemli bir unsur olmuştur (Bayat, 2016: 381).

Bölgede demokrasinin olmayışı ve liderlerin demokratikleşme konusundaki olumsuz tavırları Arap Baharı'nın siyasal nedenlerinden başında sayılabilir. Bu durumda olmanın Arap ülkelerinin Batı ile kurumsal ilişkilerinin olmamasının da büyük etkisi vardır. Bununla birlikte devletlerin kurumsallaşamaması ve mevcutların da kişiye özel yönetimler olması bürokrasideki yozlaşmayı hızlandırmış ve popülizm, nepotizm, torpil, rüşvet, adam kayırmanın kalıcılığına neden olmuştur. Buna yönetim erkini elinde tutanların aşırı lüks yaşamlarını da eklemek gerekir (Tekek, 2012; Başkan, 2011: 1-22).

3.2.2. Politik baskılar ve kısıtlamalar

Arap Baharı'nın sebepleri, gerçekleşen ülkelerde farklılık göstermesine rağmen, protestolar bazı ortak meselelerle içsel olarak birbirleriyle bağlantılıdır. Bu meseleler, siyasal özgürlük, sosyal adalet ve insanlık onuru (Arapça karama) kavramları üzerinde birleşmiştir. Ocak 2011'de Mısır'ın Tahrir Meydanı'nda Mübarek'in baskıcı rejimini protesto etmek için toplanan kalabalık halkın "ekmek, özgürlük ve onur" sloganını atması bu düşüncüyü desteklemektedir (Ardıç, 2012: 15-18). 1973'de Yunanistan'da meydana gelen protesto gösterisini hatırlatan bu slogan, (ekmek, eğitim, özgürlük), genç nesillerin aslında ataerkil ve ataerkil tipte rejimlerin on yıllarca sürdürdüğü bir bölge olan Orta Doğu'da ülkeler ve halklar arasında yeni bir sosyal sözleşme yapılması gerekliliğini sembolize etmektedir (West, 2011).

Avrupa sömürgeci güçlerinden bağımsız olduklarından beri, MENA'nın büyük bir çoğunluğu diktatörler (ör. Irak'taki Abdul Karim Qassem, 1958-1963 arası veya Suriye'deki Hafız Esad'ı, 1970 ve 2000 arasındaki) ya da dikta otoriteleri (örneğin, 1954 ile 1970 arasında Mısır'da Nasır ve 1987'den 2011'e kadar Tunus'ta Ben Ali) tarafından demir yumrukla yönetilmiştir. Büyük çoğunluğu silahlı kuvvetlerde subay olarak görev yapan bu otoriteler, yönetimlerinin tümüne muhalif olanları şiddetle bastırılmış ve nüfusun siyasi özgürlüklerini (oy hakkı, ifade ve dernek kurma hakkı..vb.) ciddi anlamda kısıtlamışlardır. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Irak'tan Libya'ya kadar MENA ülkelerinde etkili olan bu otoriter rejimler, popüler olmayan ve desteklenmeyen kurallarını daha da güçlendirmek için devasa büyüklükte güvenlik güçleri yetiştirmişlerdir (Bellin, 2004: 139-157). Bu noktadan bakıldığında Arap Baharı'nın gerçekleşmesinde halkın siyasi serbestleşme taleplerinin, özgürlük arayışlarının ve adalet isteklerinin büyük bir payı olduğu görülmektedir. Ancak halkın (özellikle genç nüfusun) talepleri sadece siyasi serbestleşme, özgürlük ve adil seçimlerin gerçekleşmesi ile sınırlı değildi; talepler arasında baskıcı güvenlik aygıtının kaldırılması ve insan hakları ihlallerinin sona ermesi, ordunun sivil işlerden çıkarılması, siyasi özgürlüklere saygı, yolsuzluk ve soygunun ortadan kaldırılması ve son olarak hakların korunması da yer almaktaydı (Affaya, 2013: 50).

MENA ülkelerindeki genç nesillerin artan bu siyasi farkındalığı, kuşkusuz eğitime atfedilmelidir. Arap Dünyasında özellikle üniversite eğitimi potansiyeline bakıldığında, üniversite öğrenci sayısının 1990 ve 2000 yılları arasında beş kat arttığı görülmektedir. Batı tarzı liberal demokrasi politik düşüncelerine dünyaya yayılmış olan geniş Arap diasporası ve yeni teknolojilerin yaygın kullanımı (internet ve dijital medya) yoluyla maruz kalan Ortadoğu gençliğinin dolayısıyla artık dünyayı tanıdığını ve bu yüzden iyi bir hayat yaşama arzusu içinde olduğunu söylemek mümkündür (Ansani ve Daniele, 2012: 10-14). Çeşitli çalışmalar, çok genç ve iyi eğitilmiş nüfuslara sahip ülkelerin isyanlar, devrimler ve (sivil) çatışmalar için bir eğilim gösterdiğini göstermektedir (Acemoğlu, 2005: 44-49). Bu durumda, Arap Baharı'nın meydana gelmesinin temelinde yatan sebebin; genç nesillerin eğitim yoluyla politik olarak radikalleşmesi ve demokratikleşmeyi benimseme ve ilerletme konusunda güçlü bir isteklilik göstermesi, olduğunu belirtmek de yerindedir.

Arap Baharı'nın altında yatan tarihsel nedenlerin başında bölgede var olan devletlerin, Osmanlı hâkimiyetini sona erdirmek düşüncesiyle I. Dünya Harbi sonrasında kurulmuş suni devletçikler olması gelmektedir. Bu durum Arap halkı üzerinde son derece olumsuz bir etki meydana getirmektedir. Aynı şekilde 1948 yılında İsrail'in kurulması ve etraf devletler üzerinde askeri üstünlük sağlaması ve Arapların karizmatik bir lidere sahip olmamaları da Arap halkının moral değerlerini bozmaktadır. Maalof (2019), bu durumu: "Her Arap içinde düşkün bir kahramanın ruhunu taşır ve kendisini hiçe sayanlara karşı intikam arzusuyla yanıp tutuşur. Birisi ona bunu vaat ederse, hem beklenti hem de güvensizlikle kulak kabartır ona. Ama kısmen ya da simgesel biçimde de olsa, bu fırsat sunulursa ona, coşar" şeklinde özetlemektedir. Bu bağlamda Arap liderlerinin halkın karşı çıkmasına rağmen İsrail'le anlaşma cihetine gitmesi de ayrı bir nedendir. Buna bağlı olarak gelişen ve bir türlü çözül(e)meyen Filistin sorunu da ilave etmek gerekir. Osmanlı döneminden başlayan ve hala devam eden Batı tarafından uygulanan aşağılamaların ve aldatmaların Arap Baharı'nın tarihsel nedenleri arasında ayrı bir önemi vardır. Suni devletçiklerin en büyük marifeti kendi insanına zulmetmek olmuştur. Ne yazık ki bu yönetimler uzun süredir kendi insanlarından temel hak ve özgürlüklerden yararlanmayı, özgürlüğü, adaleti, din ve vicdan hürriyeti ile dini inançlara saygıyı ve sosyal, kültürel hürriyetleri esirgemişlerdir. Ayrıca bölgede demokratik bir yönetimden söz etmek mümkün değildir. İktidar aracı ya darbe ya da göstermelik seçimler olmuştur. Bu yollarla iktidara gelen kişiler ölene kadar mevki ve makamlarını korumuştur. Bu kişilerin Batı'nın has adamları olması da ayrı bir inceleme konusudur. Arap Baharı'nın sosyal nedenlerinden biri olarak hızlı nüfus artışı ve istihdam imkânlarının azlığı da ve buna bağlı gelişen toplumsal buhran da sayılabilir.

3.2.3. Ekonomik sorunlar ve sosyal adaletsizlik

MENA'da 1990'ların başında ivme kazanan ekonomik liberalleşmeye, ilerici siyasi reformlar eşlik etmemiştir. Gerçekte, ekonomik liberalleşme, yalnızca politik-askeri elitin güç ve imtiyazlarını güçlendirmek için kullanılmış

ve dolayısıyla ataerkil olan rejimlerin demokratikleşmesini engellemiştir (Hinnebusch, 2006: 373-395). Ekonomik liberalleşme özellikle Mısır veya Yemen gibi en fakir ülkelerde, sadece yönetim ve hukuk kuralları giderleri için uygulanmıştır. Böylelikle bu uygulamalar sonucunda, eyaletlerde yaygın yolsuzluk ve kayırma olayları baş göstermiştir. Örneğin, Mısır'ın 1990'lı yıllarda öncelikli olarak özelleştirme ve liberalleşmeye odaklanması Mübarek'in ordusunun ve kabilesinin liberal ekonomik reformlardan büyük kar sağlamasına sebep olmuştur. Öyle ki, o dönemde Mübarek'in Ordusu ve kabilesinin mal varlıklarının milli servetin neredeyse yüzde 30'una tekabül ettiği bildirilmiştir (Sika, 2012: 8-14).

MENA ülkelerinde sosyal eşitsizliğin artması, genç nüfusu daha da derinden etkilemiştir. Bu durum, genç nüfusun sosyal hareketlilik potansiyelinin sınırlanmasına ve sosyal hayat içerisinde gençlerin varlık gösterememelerine neden olmuştur. Aslına bakılırsa, MENA'nın (ataerkil, muhafazakâr ve aşiret) sosyal yapısı zenginlik ve güç dağılımındaki eşitsizlik seviyelerini arttırmayı sürdürdüğü için, eğitim de gençlere sosyal sınıf atlama veya ekonomik statü elde etmek için geçiş üstünlüğü sağlayabilecek bir araç olmaktan çıkmıştır. Daha önceki yıllarda, paternalist (ataerkil) rejimler eşitsiz olsa da, ulusal refahı çeşitli toplumsal katmanlara yeniden dağıtma eğiliminde olmuştur. Fakat iktidardaki elitin kabilesi, mezhebi veya kligi için özel muameleler yapılmıştır. Ancak son yıllarda, MENA'nın paternalist merkezleşmiş devletlerinin ulusal refahı tatmin edici bir şekilde halka dağıtamaması ve bunun sonucunda nüfusun sosyo-ekonomik durumunun gittikçe kötüye doğru gitmesi Arap Baharı'nın patlak vermesinde önemli bir rol oynamıştır. Genç nesiller için kısıtlı sosyal hareketlilik ve şiddetli eşitsizlik, artan işsizlik oranları ve gençlerin gelecek kaygısı ile birleştiğinde; ayaklanma kaçınılmaz hale gelmiştir (Soherwordi ve Ikram, 2011: 63).

Arap Baharı'nın ekonomik nedenlerin biri olarak 2008 Küresel Krizi'ni saymak mümkündür. Bu kriz, özellikle bölgede çalışan işçiler üzerinde etkili olmuştur. Krizle beraber gelişen süreçte, gıda enflasyonu ve fakirlik (Tunus'ta üniversite mezunlarının işsizlik oranı yüzde elli beş oranındadır. Suriye'de yirmi beş yaş altıdakilerin yüzde ellisi işsiz, ülke genelinde yüzde yirmi beşi işsizdir), kötü yaşam koşulları, ülke kaynaklarının halkın zenginliğine dönüştürülebilmesi, krize bağlı olarak sübvansiyonların azaltılması (Özellikle Mısır'da bir kişinin günlük geliri iki dolardır. Mısır'da ailelerin yüzde altmışına ekmek sübvansiyonu uygulanmaktadır), ülkelerin gelirlerinin sanayileşme, kalkınma, sağlıklı yatırımlarda kullanılmaması, sağlıklı olmayan ekonomik yapı Arap Baharı'nın ekonomik nedenlerinin alt yapısını oluşturmaktadır (Tekek, 2012). Bölgede demokrasinin olmayışı ve liderlerin demokratikleşme konusundaki olumsuz tavırları Arap Baharı'nın siyasal nedenlerinden başında sayılabilir. Bu durumda olmanın Arap ülkelerinin Batı ile kurumsal ilişkilerinin olmamasının da büyük etkisi vardır. Bununla birlikte devletlerin kurumsallaşamaması ve mevcutların da kişiye özel yönetimler olması bürokrasideki yozlaşmayı hızlandırmış ve popülizm, nepotizm, torpil, rüşvet, adam kayırmanın kalıcılığına neden olmuştur. Buna yönetim erkini elinde tutanların aşırı lüks yaşamlarını da eklemek gerekir (Tekek, 2012; Başkan, 2011: 1-22).

3.2.4. Çevresel bozulmalar

İklim değişikliği, Arap Dünyasındaki siyasi ayaklanmaların art arda meydana gelmesinde, dolaylı da olsa, katkıda bulunmuştur. Çünkü iklim değişiklikleri; kurak ve aşırı nüfuslu bir bölgenin hali hazırda var olan politik, sosyo-ekonomik ve çevresel sorunlarını daha da şiddetlendirerek "kuvvet çarpanı" olarak önemli bir rol oynamaktadır (Werrell ve Femia, 2013: 51). Örneğin, Suriye'de yetersiz su kaynaklarının aşırı kullanımı ve kuraklık sonucunda, yüz binlerce insan daha büyük şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Artan çölleşme sebebiyle göç etmek zorunda kalan mülteciler ise, göç ettikleri şehirlerde yoksullukla mücadele etmek durumunda kalmıştır. 2011 yılında Suriye'deki ayaklanmalara bakıldığında, Esad'a karşı olan protestoların, ağırlıklı olarak, içi bahsedilen mültecilerle dolu şehirlerin gecekondu bölgelerinde meydana geldiği görülmektedir (Gleick, 2014: 331-340). Benzer bir olay, Kaddafi'nin, Libya'nın Büyük İnsan Yapımı Nehir Projesini üstlenmek için ülkenin petrol gelirlerini kullanmasıyla meydana gelmiştir. Kaddafi'nin bu girişimi sonucunda Libya'nın yetersiz olan su kaynaklarının tükenmesi, Kaddafi için ileride Arap Baharı'nın Libya ayağını oluşturacak olan sayısız çevre mültecisini; kısacası muhalifleri yaratmıştır (Werrell ve Femia, 2013: 28-32).

Arap Baharı'na neden olan unsurların bir diğerini de gıda güvenliği oluşturmaktadır. Gıda güvenliği, sivil ayaklanmaların arifesinde bir başka popüler hoşnutsuzluk kaynağı teşkil etmiştir. Aslında, Arap Dünyası geçmişte gıda kıtlığı ve gıda enflasyonu nedeniyle (yani gıda maliyetlerinin yükselmesi) "ekmek isyanları" yaşamıştır (Sadiki, 2000: 71-95). 2007 ve 2008 yıllarında, ekmeğin artan maliyetine (Orta-doğu diyetinin temel maddesi) yönelik olarak Mısır, Fas, Tunus ve Yemen'de ayaklanmalar meydana gelmiştir. 2011 yılında ise, Çin'de vuku bulan sert kuraklıklar, buğday mahsullerinin bozulmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Çin'in dünyadaki en büyük buğday ithalatçısı olan Mısır'da ekmeğin fiyatları beklenenden üzerine çıkmıştır. Mısır'da meydana gelen gıda krizinin Arap Baharı'nın rüzgârını oluşturduğunu söylemek mümkündür (Werrell, Femia ve Stenberg, 2015: 29-46). Çünkü gıda krizleri ve fahiş fiyatlar, siyasi olarak huzursuzluk getiren önemli faktörler içerisinde yer almaktadır.

Ayaklanmalar açısından değerlendirilecek olursa, gıda krizinden petrol üreten ülkelerden ziyade, fakir olan, daha çok gıda için farklı bir ülkeye bağlı olarak yaşayan, ülkelerin etkilendiği görülmektedir. Özellikle ekonomik gelişimleri değerlendirildiğinde, Kuzey Afrika ülkelerinin gıda güvenliği hususunda ölümcül derecede etkilendiğini belirtmek de yerindedir (Ansani ve Daniele, 2012).

3.2.5. Sosyal Medya Ve Kitle İletişim Araçlarının Gücü

Arap Baharı'nın meydana gelmesinde ve özellikle yayılmasında sosyal medya ve kitle iletişim araçlarının rolü büyüktür. 1980 ve 1990'larda, Doğu Avrupa, Güney Amerika ve Doğu Asya da dahil olmak üzere, diğer kıtalarda ve dünyanın diğer bölgelerinde diktatörlüklerin yıkılması sonucunda, birçok totaliter devlette değişim, daha demokratik rejimlere geçiş, ekonomik büyüme ve teknolojik ilerlemeler görülmüştür. Soğuk Savaş döneminde meydana gelen güvenlik sorunsalında yalnızca MENA ülkeleri güvence altına alınmıştır (Guzansky ve Heller 2012: 12). Bunun yanı sıra, küreselleşme ve dünya ekonomisine entegrasyon, Arap dünyasında teknoloji, internet ve uydu istasyonları açısından dramatik bir değişime de neden olmuştur (Khondker, 2011: 675). İnternet ve dolayısıyla bilgi teknolojilerindeki bu değişim sonucu ortaya çıkan sosyal ağlar, MENA ülkelerinde baskı altında yaşayan orta sınıfa; daha fazla özgürlük, demokrasi, insan hakları, kadınlar için ilerleme, istihdam gibi yaşamın başka yolları da olduğu ve zorbalıktan artık kurtulmayı hak ettikleri bilgisini getirmiştir. Özellikle MENA ülkelerindeki genç nüfusu etkileyen bu kitle iletişim araçları gençlerin, daha demokratik ülkelerde yaşayan yaşlılarının hayat tarzlarına, giydiklerine, yiyip içtiklerine, dinlediklerine ve özgürce istediklerini yapabileme imkânlarına özenmelerine sebep olmuştur (Bayat, 2016: 383). Daha iyi bir yaşamın da var olduğunu öğrenen bu gençlik, sonuçta özgürleşme arzusu içinde devlete karşı ayaklanmıştır.

Arap Baharı yayılmacı gücünü de sosyal medyadan ve kitle iletişim araçlarından almıştır. Sosyal medya (Twitter, Facebook ve You Tube), gençlik isyanlarının patlak vermesine ve genişlemesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Tıpkı birkaç yıl önce İran'da gerçekleşen Yeşil Ayaklanmada olduğu gibi, Arap gençleri de, otoriter rejimlerin iletişim veya öz-örgütlenme üzerindeki sıkı kontrolünü alt etmek için internet ve dijital medyanın sağladığı muazzam yeteneklerinden yararlanmışlardır. Arap Baharı, aynı zamanda "Twitter Devrimi" olarak da adlandırılmaktadır, çünkü Twitter, Tunus'ta ve daha sonra Mısır'da siyasi devrimin adeta bir orman yangını gibi yayıldığı birincil ortam olarak tanımlanmıştır (Plakoudas, 2017: 3). Twitter, Facebook ve Youtube gibi sosyal medya oluşumlarının yanı sıra; mobil telefonlar, kişisel bloglar ve hem isyancılar arasında bilgilerin yayılmasından hem de haberlerin dünyaya aktarılmasından sorumlu olan *Al-Jazeera* ve *Al-Arabiya* gibi önemli televizyon kanalları aktivistler arasında iletişim kurmak, tartışmak ve destek toplamak için eşi benzeri görülmemiş bir kamusal alan sunmuştur. Aktivistler, bu sayede yaygın bir biçimde seferber olmayı başarmakla birlikte büyük ölçüde baskıdan da muaf kalabilmişlerdir (Bayat, 2016: 383).

Arap dünyasında ayaklanmalar baş gösterdiğinde tüm Arapların yaklaşık olarak yüzde yirmisinin (neredeyse elli milyon insan) internete bağlı olduğu ve bu sayının yirmi milyon kadarının ise, Facebook kullanıcısı olduğu belirtilmektedir. Tunus'ta toplam on milyonluk nüfusun yüzde yetmişini oluşturan gençlerin (yaklaşık olarak üç milyon genç insan) ise, tamamının internet kullanıcısı yine bilgiler dahilindedir (Baydoun, 2010). Geline nokta Arap Baharı'nın gerek yayılmasında gerekse meydana gelmesinde kitle iletişim araçlarının ve sosyal medyanın önemini tartışılmayacak boyutta büyük olduğunu belirtmek yerindedir.

3.2.6. Uluslararası Nedenler

Arap Baharı'nın çok dile getirilmemiş olsa da en büyük nedenlerinden biri, uluslararası sermaye ve bu sermayenin Sivil Toplum Kuruluşları (STK) tarafından gerçekleştirilmiş organizasyonlarıdır. Örneğin Mısır'da yaşanan Arap Baharında, önceden orada çalışan Slobodan Djinoviç ve Srdja Popoviç isimli aktivistlerin Sırbistan'dan Kahire'ye gelerek halka eğitim verdikleri bilinmektedir. Bu isimler CANVAS isimli (Şiddet İçermeyen Eylem ve Stratejiler Uygulama Merkezi) örgütün iki lideridir. CANVAS, 2000 yılında Sırbistan'da Slobodan Miloseviç'in devrilmesi ile sonuçlanan halk eylemlerini örgütleyen OTPOR isimli STK'nın devamı ve onun kurduğu bir örgüttür. Yukarıda verilen iki isim daha önce OTPOR (Direniş)'de faaliyet göstermiştir. OTPOR'un da CANVAS'ın da finansörünün Soros Vakfı olması tesadüfi değildir (Çölgeçen, 2019). CANVAS, OTPOR tarafından 2003 yılında kurulmuştur ve Stratfor isimli düşünce kuruluşunun yönlendirmeleriyle İran, Venezuela ve Mısır'daki hareketlere eğitim vermiş bir kuruluştur (Susman, 2010). CANVAS'ın uluslararası bağlantı ve organizasyonları oldukça büyüktür. Bu organizasyonları; Gürcistan'da Kmara, Ukrayna'da Pora ve Vidsich, Belarus'ta Zubr, Arnavutluk'ta MJAFI, Rusya'da Oborona, Kırgızistan'da Kel Kel (Ayağa Kalk ve Yürü), Özbekistan'da Bolga, Lübnan'da Nabad el-Hayriyye, şeklinde sıralamak mümkündür (Sharp, 2010). CANVAS, bu hareketleri çok yönlü olarak desteklemiştir. CANVAS bunlarla da sınırlı kalmamış Venezuela'da Chavez karşıtlarını ve Mısır'da Arap Baharı gösterilerini ve özellikle Mısır'da 6 Nisan Hareketi'ni organize etmiş ve maddi destek sağlamıştır (Çölgeçen, 2019).

Arap Baharı'nın uluslararası sermaye tarafından nasıl organize edildiğini Farrell, Ali, Bethan, Geoff ve Engelfried (2019)'in şu sözleri ortaya koymaktadır: “Bununla beraber başkan George Friedman'ın genç bir analiste öğütleri dikkati çekmektedir: “Sakin ol! Öyle heyecanlanma. Arap dünyasında liberalizm ve demokrasi asla kazanmaz ancak başkaları tarafından kullanılır.”

Arap Baharı'nın sermaye hareketleri tarafından organizasyonunda zaman zaman ipin bu organizatörlerin elinden kaçtığı da bir gerçektir (Rowell, 2012). Nitekim bu organizatörlerin önde gelenlerinden olan Srda Popoviç'in: “En büyük hayal kırıklığım Libya'da olanları gördüğümde gerçekleşti. Şiddetli bir ayaklanma, uluslararası müdahale, kabile çatışmaları ve Muammer Kaddafi'nin kameralar önünde katli, şiddetsiz eylemlerin dönüştürücü gücüne inananlar için, en kötü senaryodur” (Deborah, 2012) şeklindeki sözleri bunun derin bir kanıtı niteliğindedir.

Arap Baharı'nı hazırlayan nedenleri hepsinin yanında uluslararası sermaye faktörünü ve bu faktörün organizasyonlarını görmemek büyük eksikliklerdir. Uluslararası sermaye, Arap Baharı'nı organize ederken, halkın gözünde yıpranmış adamlarını itibarsızlaştırmayı ve yeni adamlarını iktidara getirmeyi hedeflemiştir. Bunu yaparken en iyi maskenin “Halkın iradesi” yalanı olduğu da bilinmektedir. Nitekim sadece Mısır'da yaşananları ele alındığında, Sisi iktidarının yoluna hangi taşların döşendiğini görmek çok zor değildir.

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Frankfurt Okulu'nun “Özgürleşme” kavramı Arap Baharı'nın nedenlerinin analiz edilmesi açısından önem arz etmektedir. Habermas ile başlayan ve özünde adalet, demokratikleşme, insan hakları ve eşitlik gibi kavramlara gönderme yapan özgürleşme kavramı Arap Baharı'nın aslında özünü oluşturmaktadır. Yıllardır Arap coğrafyasında baskıcı rejimler ve demir yumruklarla yönetilerek bastırılmış bir toplumun aslında özgürleşme çağrısı olan bu ayaklanma, dünyada demokrasi ve insan haklarının değerini yeniden gözler önüne sermiştir.

Küreselleşme ve neo-liberal politikaların Arap dünyasında adil bir şekilde uygulanamaması ve kapitalizmin kar amacı güden karanlık yüzü sayesinde Arap coğrafyasında yaşayan orta sınıfların daha da yoksullaşması ve bunun üzerine ülkelerde var olan gelir eşitsizliğinin daha da büyümesi Frankfurt Okulu'nun kapitalizm eleştirisinin adeta bir aynası gibi durmaktadır. Çünkü, hayallerin dahi satın alınma değerinin olduğu bir sistemde özgürlüğü elinden alınmış ve bağımlı halde yaşamak zorunda bırakılan bireyin, hakim sistemin içinden kurtulması imkansızlaştırılmıştır. Geline nokta, Arap dünyasında hakim sistem içinden kurtulmak isteyen birey, kendi kimliğine, özgürlüğüne ve inançlarına sahip çıkarak hareket etmiş ve kendi iradesinin farkında olarak sisteme karşı ayaklanmışlardır.

Eleştirel Teori'nin özgürleşme anlayışının temelinde olan birey güvenliği, Arap dünyasında baskın olan güvenlik anlayışından oldukça uzaktır. Özellikle bu ülkelerde mevcut olan yolsuzluk ve kayırmalar sonucunda zaten yoksul olan orta sınıfın, kendine düşük statülerdeki işleri bulmaya itilmesi ve yüksek statülerde çalışanların genellikle devlet adamlarının komitelerine yakın olanlardan yana tercih edilmesi, devletin kendi vatandaşını korumakta yetersiz olduğu anlamına gelmektedir. Bu durumda devlet, hem bireylerin güvenliğini sağlama hususunda yetersiz kalmış hem de güvensizliğin oluşumunda en önemli aktör haline gelerek bireylerin devlete karşı ayaklanmalarına neden olmuştur.

Bireyin güvenliğinin Arap Baharı'nda sorgulanması gereken önemli noktalardan birisi de gıda güvenliği üzerinedir. Gerek Arap coğrafyasının iklim özellikleri gerekse kapitalizmin neden olduğu gıda fiyatlarındaki artışını, bireyin güvenliğini tehdit ettiğini ve devletin yine bireyin güvenliği hususunda yetersiz kaldığını göstermektedir. Özellikle, bireyin hayatta kalmak için neredeyse temel besini olan ekmek fiyatlarının artması, Arap Baharı'nın belki de hafızalardan silinmeyecek olan “ekmek, özgürlük ve onur” sloganının kaynağı olmuştur.

Frankfurt Okulu'nun özgürleşme kapsamında ortaya attığı diğer bir görüş ise, kapitalizmin ürettiği popüler kültür ürünleri ve dolayısıyla kitle iletişim araçları üzerine olmuştur. Arap Baharı'nın ortaya çıkmasındaki önemli unsurlardan biri olan kitle iletişim araçları ve sosyal medya, Okulun bu konudaki düşüncesi ile bağdaşmaktadır. Kitle iletişim araçlarının Arap Baharı'ndaki rolü ise, genellikle Batı toplumlarına özenme biçiminde gerçekleşmiştir. Daha iyi, demokratik ve özgür bir dünya olduğunun farkına varan özellikle genç nüfus baskıcı rejim altında daha fazla yaşamak istememiş ve ayaklanmaya sebep olmuştur. Çünkü kitle iletişim araçlarının gücü, bu noktada aslında Arap kültürünün de bir nevi Adorno'nun da bahsettiği kitle kültürüne özenme yoluyla dönüşmesi gerektiğinin sinyallerini vermiştir. Arap gençliği; çeşitli televizyon kanalları, videolar ve filmlerden gördükleri hayat tarzlarını devletin tüm kısıtlamalarına ve yasaklarına rağmen benimsemek istemiştir. Frankfurt Okulu'nun kültür endüstrisi eleştirisinin temeli de budur. Medya yoluyla insanlar, kapitalizmin kısıtçı altına alınırlar ve bu kıskaç onları nesne durumuna düşürür. Bu noktadan sonra artık varlıkları sadece onların hedonik dürtülerinden ibarettir.

Sonuç olarak Arap Baharı'nın başta güvenlik olmak üzere tüm beklentileri karşıladığının söylenmesi mümkün değildir. Arap Baharı'nın çıkış noktasında bürokratik oligarşiye ve sahte demokrasiye isyan vardı. Çünkü bu yapı; baskıcı rejimler olarak ortaya çıkarken ekonomik ve sosyal sorunlarla kuşatılmıştı. "Ekmek, adalet ve onur (özgürlük)" sloganının Arap Baharı'nda karşılığını bulması bundandı.

Arap Baharı'nın başlangıçta hızla yayılması halkın olumlu tepkisine yol açmıştır. Ancak zaman içinde yaşanan değişimlerin gerçek olamaması ve yeniden yapılanmanın bir türlü gerçekleşmemesi değişimin hiç de kolay olmadığını ortaya koymuştur. Bunun en çarpıcı göstergesi olarak Libya, Suriye ve Yemen iç savaşını göstermek mümkündür. Arap Baharı'nın dikkat çeken en çarpıcı yanı, yoksulluk karşıtı bir mücadele içinde olan kitlelerin bir anda mevcut olan yoksulluktan daha alt seviyede bir yoksullukla karşı karşıya gelmeleri olmuştur. Aynı durum güvenlik bakımından da geçerli olmuştur. Gelinek nokta hiç de iç açıcı değildir. Arap Baharı ile yaşanan moral ve ümit yerini daha önce hiç yaşanmamış boyutta şiddet, iç savaş ve çöken devlet mekanizmasına bırakmıştır. Bugün bölgede, Arap Baharı'nın darbe, iç savaş ve karmaşayı ortaya çıkardığını düşünenlerin sayısı oldukça fazladır. Ayrıca bölgede sınırların ve geleneksel devlet mefhumunun anlamını kaybettiği de ayrı bir gerçektir.

Arap Baharı'nın etkisinin önümüzdeki yıllarda süreceği çok açıktır. Bu sürecin bölge halkına barış ve huzur getirmesi en büyük temennidir ancak kısa vadede böyle bir şeyin olacağını düşünmek fazla iyimserlik olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. (2005). "From Education To Democracy", *American Economic Review*, Vol. 95, No. 2.
- Açıkmış, S. (2012). *Strateji Ve Güvenlik*, İçinde: "Strateji Ve Güvenlik Çalışmalarında Değişim", Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Adorno T. W. ve Horkheimer, M. (1995). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Adorno, T. W. (2003). "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken" (Çev.: Bülent Doğan), *Cogito Dergisi* (Yaz).
- Affaya, M. N. (2013). "The Arab Spring: Breaking The Chains Of Authoritarianism And Postponed Democracy", In Khair El-Din Haseeb (Ed.): *The Arab Spring: Critical Analyses*, London: Routledge.
- Amos, D. (2011). "For Some Arab Revolutionaries, A Serbian Tutor", *For Some Arab Revolutionaries, A Serbian Tutor*, <https://www.npr.org/2011/12/13/143648877/for-some-arab-revolutionaries-a-serbian-tutor>, Erişim Tarihi: 05.01.2021.
- Ansani, A. ve Daniele, V. (2012). "About A Revolution: The Economic Motivations Of The Arab Spring", *International Journal Of Development And Conflict*, Vol: 3, No: 3.
- Ardıç, N. (2012). "Understanding The 'Arab Spring': Justice, Dignity, Religion And International Politics", *Afro-Eurasian Studies*, Vol: 1, No: 1.
- Barany, Z. (2012). "The Arab Spring" In The Kingdoms", *Arab Centre For Research And Policy Studies*, Doha, Qatar, (September).
- Başkan, B. (2011). "Buazizi'nin Yaktığı Ateş: 21.Yüzyılın Başında Arap İsyanları", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Sayı: 11, ss. 1-22.
- Bayat, A. (2016). *Siyaset Olarak Hayat, Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?* (Çev, Ö. Gökmen), İstanbul: Metis Yayınları.
- Baydoun, S. (2010). "Statistics Of Internet Usage In The Arab World (Mena Region)", <https://samer-baydoun.com/2010/03/24/statistics-of-internet-usage-in-the-arab-world-mena-region/>, Erişim Tarihi: 02.1.2022.
- Baylis, J. (2008). "Uluslar Arası Güvenlik Kavramı", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:18.
- Bellin, E. (2004). "The Robustness Of Authoritarianism In The Middle East: Exceptionalism In Comparative Perspective," *Comparative Politics*, Vol: 36, No: 2.
- Bilgin, P. (2003). "Individual And Societal Dimensions Of Security", *International Studies Review*, Vol: 5, No: 2.
- Birdişi, F. (2012). "Eleştirel Güvenlik Çalışmaları Kapsamında Frankfurt Okulu ve Soğuk Savaş Sonrası Güvenlik Sorunlarına Eleştirel Bir Yaklaşım: Galler Ekolü", *Güvenlik Stratejileri*, Yıl:10 Sayı: 20.
- Birdişi, F. (2019). *Teori ve Pratikte Uluslar Arası Güvenlik Kavram-Teori- Uygulama*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Booth, K. (1991). "Security And Emancipation", *Review Of International Studies*, Vol: 17, No: 4.
- Booth, K. (Ed.) (2005). *Critical Security Studies And World Politics*, Boulder: Lynne Rienner.

- Bottomore, T. (1994). *Frankfurt Okulu* (Çev. Ahmet Çiğdem), Ankara: Vadi Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Corradetti, C. (2013). "The Frankfurt School And Critical Theory", https://www.researchgate.net/publication/256045695_the_frankfurt_school_and_critical_theory, Erişim Tarihi: 10.01.2022.
- Çölgeçen, A. (2019). "Uzman Devrimciler: Otpor!", <https://medium.com/millipolitikalarenstitusu/otpor-179e384642f8>, Erişim Tarihi: 05.01.2022.
- Dalay, G. (2015). "Arap Baharı'nı Yeniden Düşünmek", <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/arak-baharini-yeniden-dusunmek>, Erişim Tarihi: 10.01.2022.
- Dalkıran, G.B. (2017). "Bir Sağlık Turizmi Destinasyonu Olarak Trakya Bölgesi", *Social Sciences Research Journal*, Volume 6, Issue 4, ss. 162-178.
- Dedeoğlu, B. (2016). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*, İstanbul: Yeni yüz yıl Yayınevi.
- Duman, Z. (2014). *Tüketim Toplumuna Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Kadim Yayınevi, Birinci Baskı.
- Eroğlu Utku, D. (2017). *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları Ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, İçinde: (Sibel Turan, Nergiz Özkural Köroğlu), "Eleştirel Güvenlik Perspektifinden Göç Ve Güvenlik İlişkisi", London: Transnational Press.
- Farrell, B., Issa, A., Staton, B., Gilbert, G. And Engelfried, N. (2019). "Are Activists Being Used As Spies?", Are Activists Being Used As Spies?-*Waging Nonviolence*, <https://wagingnonviolence.org/2013/11/stratfor-canvas/>, Erişim Tarihi: 05.01.2022.
- Fierke, K. M. (2010). "Critical Theory, Security, And Emancipation", *Oxford Research Encyclopedia, International Studies*, Oxfordre. com/International Studies, Erişim Tarihi: 08.10.2021.
- Fromm, E. (1987). *İtaatsizlik Üzerine Denemeler* (Çev. Ayşe Sayın), İstanbul: Yaprak Yayınları.
- Gleick, P. H. (2014). "Water, Drought, Climate Change And Conflict İn Syria", *Weather, Climate And Society*, Vol: 6, No: 3.
- Guzansky, Y. ve Heller, M. (Eds.) (2012) "One Year Of The Arab Spring: Global And Regional Implications", In *Memorandum*, No:113.
- Hinnebusch, R. (2006). "Authoritarian Persistence, Democratization Theory And The Middle East: An Overview And Critique", *Democratization*, Volum: 13, No: 3.
- Horkheimer, M. (2012). *Geleneksel Ve Eleştirel Kuram* (Çev.: Mustafa Tüzel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kavuncu, S. (2014). "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Ulusal Güvenlik Stratejileri", Uluslararası Güvenlik Kongresi Bildiriler Kitabı, Kocaeli Cilt: II, (Ed. Hasret Çomak ve Ayşegül Gökalg Kutlu) Uluslararası Güvenlik Kongresi, Nisan 2014, Kocaeli.
- Kızılcılık, S. (2008). *Frankfurt Okulu*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Khonder, H. (2011). "Role Of The New Media İn The Arab Spring", *Globalizations*, Vol: 8, No: 5.
- Linklater, A. (2005). "Political Community And Human Security", In (Ed.) Ken Booth, *Critical Security Studies And World Politics*.
- Linklater, A. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (Burchill, S., Devetak, R., Donnely, J., Nardin, T., Patterson, M., Reus-Smit, C., True, J.) İçinde: "Eleştirel Teori", İstanbul: Küre Yayınları.
- Maalof, A. (2019). *Çivisi Çıkmış Dünya Uygarlıklarımız Tükendiğinde* (Çev.: Orçun Türkay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (Çev.: O. Akinhay, D. Kömürcü), Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- Mirkin, B. (2013). "Arab Spring: Demographics İn A Region Of Transition", *United Nations Development Programme*, New York.
- Perthes, V. (2011). "Europe And The Arab Spring", *Survival: Global Politics And Strategy*, Vol: 56, No: 3.

- Plakoudas, S. (2017). “Causes Of The Arab Spring: A Critical Analysis”, *Center For International Strategic Analyses (Kedisa)*, Research Paper No: 7.
- Rowell, S. (2012). “School For Revolutionaries”, *School For Revolutionaries—Kennedy School Review*, <http://ksr.hkspublications.org/2012/04/01/school-for-revolutionaries>, Erişim Tarihi: 05.01.2022.
- Sadiki, L. (2000).“Popular Uprisings And Arab Democratization”, *International Journal Of Middle East Studies*, Vol: 32, No: 1.
- Sharp, G. (2010), *From Dictatorship To Democracy: A Conceptual Framework For Liberation*, Fourth Edition, Boston: The Albert Einstein Institution.
- Sika, N. (2012). “The Political Economy of Arab Uprisings,” *European Institute of The Mediterranean*, Barcelona, (March).
- Soherwordi, S. H. S. ve İkrām, A. (2011). “*The Arab Spring: Causes, Effects And Implications For Pakistan And Afghanistan*”, *Pakistan Horizon*, Volum: 64, No: 3.
- Souza, M. L. and Lipietz, B. (2011). “The Arab Spring And The City: Hopes, Contradictions And Spatiality”, *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, Vol: 15, No: 6, Doi: 10.1080/13604813.2011.632900.
- Sönmezoğlu, F. (2000). *Uluslararası Politika Ve Dış Politika Analizi*, İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Sussman, G. (2010). *Branding Democracy: U.S. Regime Change İn Post-Soviet Eastern Europe*. New York: Peter Lang.
- Tekek, M. (2012). “Arap Baharı Ve Nedenleri”, <http://www.tuicakademi.org/arap-bahari-ve-nedenleri/>, Erişim Tarihi: 10.01. 2022.
- Tekek, M. (2013). “Sosyal Medya Ve Arap Baharı”, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?id=2964>, Erişim Tarihi: 10.01.2022.
- Tucker, V. (2012). “*Divergence And Decline: The Middle East And The World After The Arab Spring*”, <https://freedomhouse.org/report/countries-crossroads-2012/divergence-and-decline-middle-east-and-world-after-arab-spring>, Erişim Tarihi: 10.1.2022.
- United Nations Development Programme (2009). “Development Challenges Outlined In New Arab States”, New York.
- Werrell, C. E. and Femia, F. (2013). “Conclusion”, In Caitlin E. Werrell And Francesco Femia”, (Eds.): *The Arab Spring And Climate Change*, Center For American Progress, Washington, D.C.
- Werrell, C. E., Femia, F. and Stenberg, T. (2015).“Did We See İt Coming? State Fragility, Climate Vulnerability And The Uprisings In Syria And Egypt”, *Sais Review Of International Affairs*, Vol: 35, No: 1.
- West, J. (2011). *Karama! Journeys Through The Arab Spring*, London: Heron Books.
- Wyn Jones, R. (1999).“Promise: Toward A Critical Theory Of Security,” *Security, Strategy And Critical Theory*, Lynne Rienner Publishers, Boulder Colorado.
- Yalvaç, F. (2014). *Uluslararası İlişkilere Giriş* (Ali Balcı ve Şaban Kardaş), İçinde: “Eleştirel Teori”, İstanbul: Küre Yayınları.